

Bestaansrecht van bolwerk als park lijkt bevestigd

Van 15 september tot en met 2 oktober 2010

Sander Rombout
Marc van der Zwet

Door bomen rondom de molen op het Langewieleboswerk in Middelburg te verwijderen wordt het reliëf van het bolwerk weer zichtbaar en kan de molen weer draaien.

Van Oreillon tot Skatesculptuur

Verdediging, rondwandeling of culturele hot spot: alweer vijftien jaar werkt Copijn Tuin- en

Landschapsarchitecten aan de bolwerken in Groningen, Haarlem, Hellevoetsluis en Middelburg.

In navolging van de landschapsarchitecten uit de negentiende eeuw werden zichtlijnen geklaard en de beplantingsplannen in het veld geschilderd. Een tentoonstelling over deze vier bolwerken (zie kader)

is aanleiding voor reflectie.

Voor bolwerken geldt hetzelfde vertrekpunt: het verdedigingswerk met elementen zoals ravelijnen, traversen en oreillons. Met de Vestingwet van 1874 werden veel bolwerken officieel ontmanteld. Haarlem was als voorloper geïnsceeneerd tot 'wandeling' voor de gegroede burgerij. De zand verdedigingswallen werden omgevormd tot een geplooid landschap met uitgekand zicht op het ommeland. Bekende 'omvormers' van de diverse verdedigingswerken waren de Zochers, I. Springer en H. Copijn in de voor die tijd gangbare Engelse Landschapssijl. De vesting van Hellevoetsluis is nooit omgevormd; de verdedigingswerken hadden tot in de Koude Oorlog primair een verdedigingsfunctie. Het vertrekpunt van Zocher twee eeuwen geleden in Haarlem lijkt op het vertrekpunt van 2005 in Hellevoetsluis. Bolwerken zijn de laatste

Van 15 september tot en met 2 oktober 2010 is in de Zeeuwse Bibliotheek in Middelburg (adres: Konsteensdijk 7) de tentoonstelling 'Van Oreillon tot Skatesculptuur' te zien. De openingstijden van de expositie zijn:
di. 1/m vr. 10.00-21.00 uur
za. 10.00-16.00 uur

eeuw sterk veranderd onder invloed van stad en samenleving. Komt uit al deze veranderingen een bolwerkkopgave te voorschijn?

VERANDERING ALS GEGEVEN

In de loop van de tijd doortiep ieder bolwerk zijn eigen evolutie. In Middelburg werd het vrije uitzicht over de polder weggenomen door woningbouw. Het autovrij maken van het Noorderplantsoen halverwege de jaren '90 gaf de mogelijkheid om het te laten uitgroeien tot een stadspark.

Bolwerken vormen de eerste groene jaarring van de stad. Ze transformeerden van robuuste buitenkant naar een herkenbare groene tussenruimte in het stedelijk weefsel. Dit kan fundamentele gevolgen voor de ruimtelijke opzet hebben. In Haarlem isoleerden de spoorlijn en nieuwe wegen het bolwerk van de stadszijde. De 'wandeling' was primair

naar buiten gericht en kreeg als nieuwe horizon de uitdijende stad. Dit betekende dat de singel centraal motief werd en dat aan weerszijden de inscenering opnieuw diende te worden uitgewerkt.

In de tijdsgeest van de jaren '80 trad normering van het beheer op, met weinig waardering van het culturele erfgoed van de bolwerken. Op de bolwerken werden open plekken gebruikt als depot, substituaat voor de wegbezuinigde stadskwekerij. Of de goedbedoelde cadcaubomen; prachtige bomen waren funest voor zichtlijnen en ruimtelijke opbouw. Oog voor ons erfgoed is geleidelijk aan ingeburgerd; de rol van de beplanting speelde daarin nog maar een ondergeschikte rol. Vergelijk maar eens de romantische geïnsceeneerde plaatsocuten op oude ansichten met de verrommelde vakken van klimop en oprukkende esdoorn. In het Noorderplantsoen troffen we een dicht parkbos aan. Het karakteristieke sortiment van de negentiende-eeuwse landschapsarchitecten met bruine beuken, gele essen en de schietwilgen die voor atmosferi-

Bolwerken vormen de eerste groene jaarring van de stad. Ze transformeren van robuuste buitenkant naar herkenbare groene tussenruimte in het stedelijk weefsel. Het is een parklaag waar je verliefd op kunt worden.

In het Noorderplantsoen in Groningen werd als vertaalslag een gele kersdele aari van meer dan honderd jaar oud aangebracht.

sche diepte zorgen was genivelleerd tot maaivakken van meeuwbes met een dubbele bomcilaag van uitgegroeid bosplantsoen.

Een park groeit, bomen worden groot en heesters volwassen. Een park slijt door intensief gebruik en bomen waaien om. De leeftijd van een park wordt door het publiek vaak geschat aan de hand van de ouderdom van bomen. De positie van bomen en padenpatroon in Haarlem bleek bij vergelijking met de oude ontwerpen behoorlijk aan de wandel te zijn. Het park bestaat uit levende processen en het park dient als zodanig behandeld te worden.

ZOEKEN NAAR IDENTITEIT

Een bolwerk is onderdeel van het collectieve geheugen van een stad. De oudere bewoners van Middelburg herinneren zich de inductie van Walcheren, waardoor alle beplantingen op de bolwerken verdween door het zoute water. In Groningen is 'Jantje zag eens pruimen hangen' - het voormalige melkhuisje bij de vijver - of het jaarlijkse Noorderzonnifestival in augustus een begrip.

De zoektocht naar identiteit gaat over het identificeren van het bolwerk in ontwikkeling en verschijningsvorm. Functionaliteit vormt samen met de zichtbare geschiedenis de identiteit van een park.

Het functionele verdedigingsconcept had een rechtstreekse relatie met zijn ruimtelijke gestalte. Bij omgevormde verdedigingswerken verraden reliëf en singels nog de oorspronkelijke functie. Het slingerende padenverloop en de ruimtelijke opbouw met zichtlijnen in de voormalige schootvelden maken het ontwerp van de bolwerken leesbaar. Bijzondere boomsoorten met een variëteit aan kleur en vorm geven een beeld van de bedoelde natuurillusies van het geësceneerde landschap. In Middelburg is dit esceneringsconcept, met aandacht voor de eisen van deze tijd, redelijk puur uitgewerkt in spanning en opbouw van de wandeling.

Behalve door het zichtbare verleden ontstaat identiteit door de betekenis die het park nu heeft als attractie in de stad. Zo divers de stad - zo divers het gebruik. Van muzikantiefhebbers en joggers tot viermuistellers en cultuurhistorici. Voor alle plantenen wordt samengewerkt met klankbordgroepen, die - afhankelijk van de opgave - steeds anders worden samengesteld. Klankbordgroepen zijn niet alleen om plannen te toetsen of om draagvlak te creëren, maar vooral om informatie te verzamelen over het gebruik en beleving van het park. In Hellevoetsluis was de historische werkgroep van onmis-

Silveren in het Noorderplantsoen, gebogen lijnen met het contrast van schaduw en licht

bare waarde bij de analyse van de gelaagde historie. De groep zag kans om met specifieke informatie de benaderingswijze en het planconcept te verkrijgen. Uiteindelijk werken klankbordgroepen als een kritische spiegel: een praktisch tegengeluid waar ontwerpen beter van kunnen worden.

CONCEPT EN VELDWERK

Het uitwerken van het ontwerpconcept wordt gevoed door ervaring uit het veld en de concepten uit het verleden. De confrontatie met een actueel programma geeft een interessante wending van de opgave. De reliëfrijke binnenzijde van het Prinsbolwerk in Haarlem had een uitgelezen plek voor een skatesculptuur kunnen zijn.

Zoveel gebruikers, zoveel belangen. Het organiseren van belangen geeft een functioneel concept dat wordt verweven met de verschijningsvorm van het park. Voor het Noorderplantsoen werd de ruimtelijkheid van het park gekoppeld aan de zonerings van het Noorderzonnifestival. De open ruimtes werden groter en beter bereikbaar gemaakt. Er werd voor stilte in heesterwijken gezorgd met dichte randen die weer zichtlijnen versterkten. In Middelburg werd de noodzakelijke windscherm voor de molens gekoppeld aan het scherper maken van het voormalige verdedigingswerk.

Bij het opstellen van renovatieplannen van bolwerken staat het ambacht weer centraal. Net zoals de landschapsarchitecten in de negentiende eeuw in het veld zichtlijnen bepaalden en nauwgezet met beplantingen een beeld esceeneerden, zo worden nu in het veld de dunningsplannen gemaakt en worden de nieuwe beplantingen afgestemd op schaduwvlak en te handhaven struiken. De aanwezige kwaliteiten worden, tot in detail gekoestend. Het ontwerp van slingerpaden in het bestaande

Bolwerk Haarlem

reliëf en in de aanwezige beplanting kan alleen in het veld worden getekend. Hiermee blijft een ontwerp niet in een concept hangen en uitzonderingen kunnen kleur geven aan het plan.

VERBEEIDING EN BELEVING

Met de nieuwe aandacht voor het fysieke leefklimaat en de herwaardering van de historische ontwikkeling lijkt het bestaansrecht van de bolwerken als park bevestigd.

Al zijn er ook bedreigingen voor bolwerken: bezuinigingen, verkeersdruk en conservatisme van het publiek. Maar dat een park als park verandert, is geen bedreiging; het is een gegeven. Er wordt verlangd dat een park meegroeit om betekenis te houden voor de stad en haar bewoners.

De ontwerp-opgave dient breder dan het bolwerk te worden beschouwd. Functie en gestalte van de bolwerken zijn steeds verder uit elkaar gaan lopen. Koploper in verandering is het Noorderplantsoen, waar de positie als stadspark instijgt boven de

Tijds voorbeeld van het meeuwbes van de rondwandeling in Haarlem. Ook in Groningen werd op de bolwerken de combinatie van reliëf, beleving en paden aangetroffen

Aanreiking van de vestingwal van Hellevoetsluis

Noorderplantsoen, Groningen

Door het autovrij maken van het park en met het festival Noorderzon als aanjager is het plantsoen omgevormd tot het stadspark van Groningen. Door 'belangen te organiseren' is er evenwicht gevonden in functies, ruimtelijke samenhang en uniforme stijlmidelen. Zichtlijnen zijn hersteld en er zijn weer zonnige plekken in het park. Zichtlijnen verbinden de open ruimtes. De beplantingsplannen zijn in het veld gemaakt met het handhaven van waardevolle solitaire heesters.

Bolwerken Haarlem

De groene kroon op het centrum van Haarlem - zo wordt het park op de enige vijf voormalige bolwerken van Haarlem ook wel genoemd. De kroon verwijst naar de vorm van de plattegrond, maar niet naar het beeld van het park dat werd aangetroffen. Met de aanleg het spoor en station en de weg naar Zandvoort werd het park afgesneden van het centrum. Heroriëntatie van de 'wandeling' in de parkruimte was noodzakelijk. Met nieuwe zichtlijnen over de singels is het water het verbindende element van het park geworden.

Bolwerken Middelburg

Na de inundatie van Walcheren ontwierp C.P. Broerse een beplantingsplan voor de bolwer-

ken van Middelburg. De contouren van het oorspronkelijke ontwerp van K.G. Zoeter werden gehandhaafd. Na dertig jaar ecologisch beheer - wat in de praktijk neer kwam op niets doen - was het drie kilometer lange park een weinig herkenbare groene rafelrand van de historische binnenstad. Bomen waren zo groot dat molens nauwelijks meer konden draaien. Met klankbordgroepen werd de trans beklommen, om de noodzaak tot ingrijpen voor de klankbordgroep aannemelijk te maken. De molen is weer in de ruimte komen te staan en versterkt de herkenbaarheid van het verdedigingswerk.

Vestingwerken Hellevoetsluis

Hellevoetsluis ontleent haar identiteit aan de Marinichaven. Een imposante verdediging is globaal intact gebleven en was in de jaren '40 nog in gebruik voor de verdediging van het Haringvliet. Met de verstedelijking van de haven is ook de aanspraak op de vesting als park toegenomen. Voor het renovatievraagstuk werden drie beeldende thema's gehanteerd: 'Vredetijd' met aanscherping van het vestingbeeld 'In tijden van verdediging' verbeeldt het verdedigingsconcept in volle glorie en 'Stadspark' op de laxe oostkant mag een ingekaderde eigentijdse ontwikkeling ingaan.

wandeling Middelburg is heel gewoon gebleven. Haarlem kan wel stadspark worden, maar de stad lijkt er nog niet aan toe te zijn, waardoor het een 'opgeladen' wandeling is geworden.

Veel overeenkomsten in de bolwerken zijn terug te voeren op het ongevormde verdedigingswerk. De hoofdwandeling, belangrijke uitzichten en het typerende reliëf langs het water blijven belangrijke thema's in het ontwerp. De inscenering is de gemeene deler en schakel tussen verleden en heden. Inscceneren is beleving geworden.

De opgave is om met onderzoek en verbeelding diepgang te geven aan het nieuwe belevingsconcept van bolwerken. De situatie in Hellevoetsluis is illustratief. Thema's als 'vrede' en 'tijden van verdediging' worden beleefbaar op een wandeling, waar

'de kogels nog langs je oren vliegen', en waar de spreekbuizen als verbinding tussen waarnemingspost en geschutemplacement de zinnigen aanspreken.

Bolwerken zijn groene opgaven waarin beplanting essentieel is voor het ontwerp. Copijn Tuin- en landschapsarchitecten had altijd al een grote voorliefde voor deze parklaag en wil dat nog nadrukkelijker uitwerken. Kracht van verbeelding kan daarmee worden vervolmaakt. De aandacht voor het gebruik van klassieke en beproefde ontwerpconcepten blijft daarbij gehandhaafd. Het verleden mag wel met verbeelding en confrontatie van het heden, zwaarder op de proef worden gesteld in nieuwe belevingsconcepten. Van Oricillon tot Skatensculptuur.

Luchtfoto uit ca. 1955. Vestingwerken ter verdediging van Marinichaven. De batterijen zijn gericht op het Haringvliet.

Principedetailering van verdedigingswerk in Hellevoetsluis.

